

**СТРАТЕГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ТУРЕЦЬКОЇ МОДЕЛІ У ЗОВНІШНІЙ
ТА БЕЗПЕКОВІЙ ПОЛІТИЦІ США ЩОДО ПІВДЕННОЇ ДУГИ
НЕСТАБІЛЬНОСТІ**

Анотація. У статті розглядаються варіанти стратегії США щодо південної дуги нестабільності в контексті безпекової політики та турецької моделі. В такому контексті аналізуються особливості відносин США з розширеним Близьким Сходом та південною дугою, а також визначено основні цілі США в регіоні.

Ключові слова: США, розширений Близький Схід, турецька модель, південна дуга нестабільності, стратегія.

Annotation. This article deals with the variants of strategy of the US towards the southern arc of instability in the context of security policy of the US and Turkish model. In such a context main features of the US relations with Great Middle East and southern arc in the region determined.

Key words: U.S., Great Middle East, Turkey model, Southern Arc of Instability, strategy.

Аннотация. В статье рассматриваются варианты стратегии США в отношении южной дуги нестабильности в контексте политики безопасности и турецкой модели. В таком контексте проанализированы особенности отношений США с расширенным Ближним Востоком и южной дугой, а также определены основные цели внешней политики США

* викладач кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

в регионе.

Ключевые слова: *США, расширенный Ближний Восток, турецкая модель, южная дуга нестабильности, стратегия.*

Складні завдання ставить перед стратегією США південна дуга нестабільності, що включає Близький Схід, район Перської затоки, Балкани, Північну Африку, Південну та Центральну Азію, а також східне азійське узбережжя. Сама назва «південна дуга нестабільності» вперше з'явилась в американській офіційній публікації «Чотирирічний оборонний огляд» Міністерства оборони США в 2001 р. [1]. Безліч матеріалів написано американськими аналітиками про Близький Схід та його розширені варіанти у різному складі [2-5], але ідея розглядати його разом була порівняно новою. Особливого значення це питання набуло після вторгнень США в Афганістан та Ірак, що змінило стратегічний малюнок південної дуги і спричинило далекосяжні важко передбачувані наслідки, які, безсумнівно, призведуть до активного втручання США впродовж багатьох майбутніх років.

Діяльність в цій сфері ще довгий час буде створювати для Сполучених Штатів стратегічні проблеми. Ця величезна за територією гетерогенна зона вміщує велику кількість регіонів, що значно відрізняються між собою, але мають одну спільну рису – бурхливість внутрішніх подій в еру глобалізації та зростання значимості в глобальних міжнародних відносинах. Тридцять років тому більша частина цієї зони знаходилась на другому плані «холодної війни», а в стратегії безпеки США відносно важливе місце тоді займала лише Перська затока [6]. Сьогодні вся ця територія стала ареною найбільш небезпечних подій для світової політики безпеки та безпосередніх інтересів США.

В цій зоні загрози тероризму та розповсюдження ЗМЗ перетинаються в умовах хаосу, панує мінлива, аморфна структура, а впорядкованість відсутня. Цю зону не можна назвати ані однополярною, ані біполярною,

ані багатополлярною, скоріше, це безформна рухлива маса, в якій неможливо визначити тренди розвитку. Звичайно, існують деякі двосторонні американські домовленості з певними країнами, але тут немає великих багатонаціональних оборонних союзів чи пактів колективної безпеки. В такій анархічній структурі практично майже кожна держава існує сама по собі, отже вразлива до подій в межах і поза межами своїх здебільшого напівпрозорих кордонів. Південна дуга – це, насамперед, вакуум безпеки, за якого військова сила сповна використовується у насильницьких цілях, численні військові дисбаланси провокують агресорів і стимулюють хижацькі апетити державних та недержавних акторів. Жодна інша стратегічна зона в світі не є настільки складною ризикованою сумішшю з безлічі вибухонебезпечних інгредієнтів – принципівих противників Заходу, бурхливих етнічних конфліктів, радикального ісламського фундаменталізму, релігійних сварок, напруги, що не вщухає, незахищених союзників, вразливих ресурсів, небезпечних протистоянь, радикальних ідеологій, неефективних урядів, архаїчних традиційних суспільств, демографічних вибухів та слабких економік .

Під час «холодної війни» Сполучені Штати в основному трималися подалі від цього регіону, бо, за виключенням Перської затоки, вона не входила до периметру їх стратегічних інтересів. Але це ставлення зникло після того, як глобалізація та світова динаміка збільшили роль південної дуги в світових стратегічних відносинах. Звичайно, Сполучені Штати вже довгий час мають зобов'язання в сфері безпеки перед Ізраїлем, до їх пріоритетів належить забезпечення Заходу вільного доступу до нафти в Перській затоці та підтримка дружних Вашингтону режимів. Серед них Туреччина є надзвичайно складним союзником.

Військові загрози, що з'являються з боку південної дуги – від тероризму до розповсюдження ЗМЗ та транскордонної агресії – можуть вдарити не тільки по близьким союзникам США, а й по ним самим. Крім того, південна дуга є настільки великою і небезпечно розташованою – вона

поєднує Європу та Азію – що її нестабільність може поставити під загрозу безпеку інших країн, порушити мир в Європі та Азії та підірвати стабільність у відносинах великих держав. Південна дуга має достатній потенціал для того, щоб зруйнувати всю світову архітектуру безпеки.

Війни в Афганістані та Іраку продемонстрували, що Сполучені Штати втягнулися у події, контролювати які в них не вистачає ресурсів. Роль, яку вони відіграють в обох країнах, потужно вплине на майбутнє світу. Створення послідовної стратегії для геостратегічної зони розширеного Близького Сходу є нелегким завданням: Вашингтону треба втілювати велику кількість цілей, розробляти ефективні концепції просування власних інтересів, проводити підрахунок ресурсів, що треба на них виділити. Необхідно встановлювати пріоритети, оцінювати співвідношення вигод до витрат, постійно здійснювати моніторинг та корегувати курс. Дієва стратегія має вписуватися у рамки всеохоплюючої глобальної стратегії, що спрямована на мобілізацію допомоги демократичної спільноти для досягнення цілей зовнішньої та безпекової політики США одночасно з регулюванням відносин з РФ та КНР таким чином, щоб вони остаточно не зіпсувались, та, звичайно, встановлення миру та стабільності вздовж самої південної дуги. Розробка стратегічної конструкції розширеного Близького Сходу як частини південної дуги постала довготерміновою інтелектуальною та аналітичною проблемою для США, у розробку якої фундаментальний внесок зробили Г. Кісінджер та З. Бжезинський [7; 8], яких, в свою чергу, слід зарахувати до «батьків» турецької моделі.

Регулювання відносин США з розширеним Близьким Сходом та південною дугою в цілому ускладнюється з двох причин. По-перше, через розповсюдженість радикального ісламського фундаменталізму та інші динамічні процеси більша частина цієї зони залишатиметься дуже неспокійною в наступні роки і може породити насильство, спрямоване проти західних демократій. Друга причина – це те, що зараз Сполучені

Штати втручаються у процеси на розширеному Близькому Сході та на південній дузі набагато активніше, ніж в 1990-ті роки. Незадовільні для інтересів США наслідки превентивної війни проти Іраку та вторгнення в Афганістан стимулюють пошук стратегій, які б дозволили уникнути в майбутньому військових інтервенцій США, хоча не виключено, що Вашингтон буде вдаватися до них. В пошуках альтернативних стратегій Сполучені Штати почали змінювати основи політики на розширеному Близькому Сході в надії в кінцевому рахунку встановити відносну стабільність, мир та демократію. Це пояснює причини, з яких виникла ідея використання турецької моделі, хоча вона й не передбачала відмови від військово-силових засобів, а історично мала їх лише доповнювати.

На розширеному Близькому Сході Сполучені Штати мають п'ять основних цілей. Ціль найвищої пріоритетності – подолати глобальний тероризм та його спонсорів, на допустити потрапляння ЗМЗ в руки небезпечних держав-паріїв, а також стримати всі форми агресії, що йтимуть від цих держав. Друга ціль, також високої пріоритетності – захистити близьких союзників на кшталт Ізраїлю та інших дружніх країн, а також впевнитися в безперешкодному доступі Заходу до нафти Перської затоки. Третя ціль – зберегти та розширити коло друзів та партнерів США, включаючи такі важливі країни, як Туреччина, Єгипет та Йорданія, а також укріпити потенціал багатосторонньої співпраці в ключових регіонах. Четверта ціль – допомогти владнати регіональні конфлікти, які можуть з часом вилитися назовні. П'ята ціль – посприяти демократизації та економічному прогресу в розрахунку на те, що такі зміни зміцнюватимуть стабільність й безпеку в регіоні [9]. Саме остання ціль покладалася на розповсюдження турецької моделі.

Втілення кожної з цих цілей США є дуже складною задачею, яка вимагає не лише значних зусиль, але й логічно послідовної та зрозумілої партнерам політики і стратегії. При цьому врахування Вашингтоном інтересів своїх партнерів, їх цілей, особливостей ніколи не було сильною

стороною американських політиків, що діяли переважно за логікою – слідуй за лідером, тобто Сполученими Штатами. Зокрема, це простежується у політиці стосовно Туреччини та є постійним об'єктом критики з боку не тільки турецьких науковців, громадськості країни [10-12], але й провідних західних авторів [13-14].

Після 11 вересня 2001 р. війна Вашингтона з глобальним тероризмом перетворилась на дуже вимогливу в плані ресурсів справу: вона потребувала військових ударів по осередкам тероризму, укріплення національних систем оборони, жорсткого правового регулювання в багатьох сферах та дипломатичної співпраці з багатьма державами. Зупинення розповсюдження ЗМЗ та відвернення агресії також вимагає неймовірних зусиль, як, наприклад, в Іраку та Ірані, де знадобилась потужна комбінація політики, дипломатії та військової сили. Посилення американського впливу, побудова партнерських відносин та поширення багатонаціональної співпраці в стратегічній зоні, де постійно виникають неабиякі перешкоди цим зусиллям, вимагає обережної дипломатії та терпіння, якого завжди бракує Вашингтону. Врегулювання криз на розширеному Близькому Сході, які віками стимулювалися культурною, етнічною та релігійною нетерпимістю, передбачає тривалу дипломатичну роботу. Заохоченню до демократизації та економічного розвитку, що включає популяризацію турецької моделі, у біполярному світі приділялось не надто багато уваги, а цей процес потребує років наполегливої праці.

Протягом двох останніх десятиліть перераховані вище стратегічні цілі поставили перед Сполученими Штатами чимало стратегічних дилем. Всі ці цілі неможливо зіставити і порівняти між собою через те, що вони розташовані різних стратегічних площинах: досягнення військової безпеки, наприклад, відрізняється від просування економічного розвитку або демократизації. Більше того, іноді деякі цілі не лише є несумісними між собою, а й вступають у безпосередній конфлікт. Класична дилема – захист Ізраїлю одночасно з підтриманням дружніх відносин з

консервативними арабськими країнами Близького Сходу. Якщо США починають схилитися на один бік, вони одразу ж змушені будуть поплатитися втратами на іншому. Відносини з новим Іраком, що утворився після усунення С. Хусейна, створюють власні дилеми, стосунки з Іраном та Сирією також обіцяють бути дуже напруженими. Ще одна дилема – як співпрацювати з державами, допомога яких у війні з тероризмом іноді необхідна, але вони припиняють співпрацю зі США, як тільки мова заходить про нерозповсюдження ЗМЗ, й вимагають постійних поступок в одній сфері в обмін на допомогу в іншій. Всі ці дилеми ускладнюють досягнення Сполученими Штатами стратегічних цілей на розширеному Близькому Сході.

Ще одна дилема, найбільш важлива для проблематики турецької моделі, криється у спробах посприяти демократизації в тих країнах, де Сполучені Штати продовжують покладатися на традиційні авторитарні режими для забезпечення підтримки своєї політики безпеки. Деякі критики стратегії та методів зовнішньої політики Вашингтону були переконані, що США повинні припинити підтримувати ці уряди. Але немає жодних гарантій, що тоді їх змінять демократичні режими, які співпрацюватимуть зі США. Якщо демократизація йде суто популістським шляхом, то виникає ризик того, що влада в ключових державах перейде до ісламських фундаменталістів, які вступлять у протистояння зі Сполученими Штатами та гальмуватимуть подальший політичний внутрішній розвиток.

Чимало ісламських суспільств на Близькому Сході глибоко незадоволені тим, що залишились поза отримання вигод, які пропонує глобальний економічний прогрес, але досі не готові чи не спроможні провести соціальні зміни, необхідні для того, щоб їх держава стала конкурентоспроможною в світовій економіці [13; 14]. Для деяких з них причиною став ісламський фундаменталізм, оснований на цінностях минулих століть. Альтернативою йому мала б слугувати турецька модель. Проблема полягає в тому, що фундаменталістські рухи охоче

користуються широкою народною підтримкою для приходу до влади, але одразу демонструють зворотній бік – неповагу до вільного вираження думок, якщо воно погрожує їх правлінню. Поведінка релігійної верхівки в Ірані може слугувати цьому прикладом.

Багато хто на Близькому Сході з ворожістю ставиться до політики США, а також до їх інтересів та цінностей. Такі настрої досить розповсюджені й в самій Туреччині [15]. Крім того, ісламські фундаменталістські режими зазвичай не пристосовані до створення ринкових механізмів, потрібних для економічного поступу в їх державах. Тому Сполучені Штати опинились перед ще однією дилемою: вони поважають демократію як базовий принцип, але якщо США усунуть традиційні режими від влади, то існує небезпека, що в результаті демократичних процедур до влади легітимним шляхом прийдуть ісламські фундаменталісти, що знищить всі сподівання на слідування турецькій моделі.

Сполучені Штати не створили колективних альянсів безпеки вздовж південної дуги і часто стикаються з труднощами при спробах отримати стабільну підтримку своїй політиці на розширеному Близькому Сході. Партнери, зокрема Туреччина, намагаються підтримувати зусилля США на вибірковій та разовій основі, а не гарантувати свою підтримку з широкого кола питань зовнішньополітичного порядку денного Вашингтону. Таким чином, для того, щоб заручитися підтримкою, Сполучені Штати мають мобілізувати різноманітні коаліції, що відрізняються за масштабами та міцністю зв'язків. Ще одна проблема полягає в тому, що розширений Близький Схід перевантажений серйозними проблемами, які вперто опираються спробам їх вирішити. Прогрес тут може бути тільки надзвичайно повільним і вимагатиме значного терпіння та наполегливості. В результаті п'ять цілей США утворюють порядок денний, який досить важко, якщо взагалі можливо успішно втілити.

Вимоги і складнощі, похідні від вищезазначених цілей, утворюють концептуальну структуру для проведення аналізу трьох варіантів стратегій безпеки США стосовно розширеного Близького Сходу [16]. Ці стратегії варіюються за ступенем активності США – від найменшого до найбільшого. Перша - це стратегія, обмежена захистом життєво важливих національних інтересів США. Вона вимагає підтримки двох цілей найвищої пріоритетності: ліквідації небезпечних загроз та захисту ключових союзників, а також забезпечення доступу Заходу до нафти Перської затоки. Оскільки ця стратегія відносить інші три цілі до числа неперіоритетних, то її можна вважати обмеженою, спрямованою на досягнення найбільш значимих цілей і одночасний контроль над витратами та збереження США від надмірного напруження сил через занадто ідеалістичні цілі. Друга стратегія є більш амбіційною, вона спрямована на захист основних інтересів та просування регіональної безпеки та стабільності. Окрім заходів з першої стратегії, вона включає інтенсивні зусилля, спрямовані на зміцнення дипломатичних зв'язків США в регіоні, укріплення багатонаціональної співпраці та врегулювання локальних конфліктів. Третя, найбільш амбіційна альтернатива – це стратегія, що передбачає захист інтересів США, просування безпеки та прискорення розвитку регіону. На додаток до вирішення проблем південної дуги, що було на порядку денному й в двох попередніх стратегіях, дана альтернатива охоплює набагато більш ідеалістичні цілі – просування демократії та стимулювання економічного розвитку шляхом впровадження ринкової економіки. В рамках запропонованої М.М. Рижковим добре обґрунтованої класифікації головних політичних стратегій США [17], турецька модель знаходиться в річищі вільсоніанської традиції політичного ідеалізму, який заперечує національну унікальність. Водночас, вона належить до категорії «м'якої сили» [18], що, у свою чергу, на розширеному Близькому Сході досі є лише другорядним елементом американської політики за переваги використання «твердої сили».

В певній мірі три зазначені прикладні стратегії є спрощеними стереотипами. Практично кожна стратегія США включає в себе елементи досягнення всіх п'яти цілей. Наприклад, навіть зосереджена в основному на захисті життєвих інтересів США стратегія включає деякі дипломатичні заходи, діяльність щодо вирішення важливих локальних конфліктів та зусилля, спрямовані на сприяння регіональному розвитку. Різниця в даному випадку полягає в акцентах, амбіціях, ресурсах та зобов'язаннях. А за цими аспектами три перераховані стратегії розрізняються досить сильно. Перша альтернатива – мінімалістська. У своєму прагненні захистити американські та союзні їм інтереси, вона не має за мету повне чи хоча б часткове лікування хвороб розширеного Близького Сходу. Друга альтернатива закликає до більш широких зусиль, а тому, відповідно, потребуватиме більше часу та ресурсів. Крім захисту американських та союзних їм інтересів, вона прагне до зміцнення впливу США в регіоні, збільшення політичних можливостей місцевих країн до співпраці та охолодження локальних гарячих точок. Третя альтернатива – максималістська стратегія. Вона найдорожча з трьох альтернатив. Дана стратегія ставить задачу стабілізації Близького Сходу такими способами, які б різко зменшили чи усунули ризики, що в цьому регіоні створюються для глобальної безпеки.

В минулому Сполучені Штати зазвичай коливалися між першою та другою стратегіями. В світлі наслідків іракської війни, дій США на Близькому Сході за адміністрації Б.Обами, є підстави вважати, що Вашингтон, щонайменше тимчасово, відмовився від третьої стратегії. Позиція теперішньої адміністрації значно відрізняється від амбітної «майбутньої стратегії свободи» для Близького Сходу, проголошеної Дж.Бушем-молодшим восени 2003 р. Тоді він пообіцяв, що Сполучені Штати почнуть насаджувати демократію у всьому регіоні замість того, щоб просто наглядати за регіональною сферою безпеки – не втручаючись в основи політичного устрою окремих держав. На початку 2004 р. уряд

США говорив про доцільність створення організації, подібної до Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка покладатиметься на більш глобальне (за сферою дії) НАТО та інші інституції, щоб сприяти свободі, демократії та багатосторонній співпраці на Близькому та Середньому Сході. У своїй інаугураційній промові на початку 2005 р. президент Дж. Буш проголосив метою США просування свободи не лише на Близькому Сході, а й по всьому світу [19]. Сьогодні в Вашингтоні можновладці скептично налаштовані щодо шансів на успіх такої амбітної стратегії загальної демократизації. Це не могло не вплинути й на оцінку турецької моделі як її наріжного елемента. Іракська війна 2003 р. продемонструвала, що Туреччина далеко не повністю готова підтримувати суперечливі прояви американської сили в цьому регіоні, навіть в тих ситуаціях, коли метою застосування сили є попередження безпосередньої загрози. Туреччина залишається цінним партнером, але партнерські відносини США з нею носять обмежений характер. Те саме можна сказати й про Ізраїль: хоча він і зарекомендував себе потужним та надійним другом Вашингтону, але сьогодні більше зайнятий обороною власних кордонів, а політика арабського світу не дає йому можливості відігравати більш конструктивну роль у регіональних відносинах в сфері безпеки. До того ж, відносини між двома американськими союзниками коливаються в діапазоні від нормалізації до різкого загострення, що різко знижує ефективність стратегії Вашингтону.

Такі складні і суперечливі події, як вторгнення в Афганістан та Ірак, виявили принципові недоліки американської стратегії в умовах миру, тим більше у випадку кризи чи війни. Зокрема, виявилася недостатньо ефективним засобом американської політики турецька модель. Сучасну зовнішньополітичну та безпекову стратегію вже не можна формувати з тією впевненістю, що була властива часам «холодної війни». Невизначеність у багатьох питаннях часто виступає домінантою в дискурсі експертів, а ситуація в світі надзвичайно рідко пропонує очевидний вибір

стратегії та найкращої політики. Сполучені Штати вимушені приймати складні рішення, а отже зростає вірогідність того, що вони опиняться в становищі жертви власних концептуальних міркувань і планування, яке необхідно здійснювати заздалегідь, в умовах мінливості та непередбачуваності світової ситуації. Розширюється поле імпровізацій, рішень, які доводиться робити під час участі у важких витратних операціях, що все більше ускладнює їх схвалення.

Необхідність мінімізувати витрати та втрати зумовлює важливість політичного аналізу для США в XXI столітті. При цьому ніякий аналіз не зможе усунути невизначеність, не допоможе уникнути суперечливих політичних рішень чи змінити той факт, що аналіз минулого вдається набагато краще за передбачення майбутнього. Призначенням політичного аналізу є допомога уряду США вибрати найкращий для цієї держави з наявних варіантів рішень в сфері безпеки та зовнішньої політики.

В сучасному складному, мінливому, глобалізованому світі Сполучені Штати змушені думати і реагувати швидше, ніж будь-коли раніше, і вживати заходів, які в майбутньому матимуть далекосяжні, здебільшого малопередбачувані наслідки. Вони часто мають швидко вдаватися до дій в ситуаціях, де простір для їх вивчення дуже швидко звужується, а шанси зробити помилку зростають. В результаті потреба у тонкому і ретельному політичному аналізі в галузі національної безпеки збільшується, але при цьому гостро стоїть проблема донесення інформації до вищих ешелонів влади для застосування у великій політиці. Коли причетні до консультування державних інститутів респектабельні американські фахівці, виховані головним чином на дослідженнях часів «холодної війни» та традиціях геополітичних підходів, критикують зовнішню та безпекову політику США, то не ставлять під сумнів її базові цінності та світоглядні засади, а рефлексія концентрується на недоліках аналізу та нерозважливих діях Вашингтону. При цьому слід визнати, що адміністрація США спроможна провести ефективнішу роботу з оцінювання зовнішньої

політики і стратегії, ніж більшість урядів інших держав, наприклад, Туреччини, яким властиві власні обмеження, забобони, упередженість.

Список використаних джерел

1. Report of the Quadrennial Defense Review 2001. – Washington, DC: Department of Defense, 2001. – 71 p.
2. Pollack M. K. Securing the Gulf / Kenneth M. Pollack // Foreign Affairs. – 2003. – July/ August. - Vol. 82. - No. 4. - P. 2-16.
3. Nye J.S. U.S. Power and Strategy After Iraq / Joseph S. Nye // Foreign Affairs. –2003. - July/August. - Vol. 82. - No. 4. – P.60-73.
4. Doran M.S. Palestine, Iraq, and American Strategy / Michael Scott Duran // Foreign Affairs. – 2003. - January/February - Vol. 82. - No. 1. - P.19-33.
5. Quandt W.B. Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967 / William B. Quandt. - Washington, DC. Brookings, 2000. – 469 p.
6. Sokolsky D.R. The United States and the Persian Gulf: Reshaping Security Strategy for the Post-Containment Era / Richard D. Sokolsky. - Washington, DC: National Defense University Press, 2003. – 176 p.
7. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века / Генри Альфред Киссинджер; перевод с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352с.
8. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Збігнев Бжезінський.- К.:КМА, 2003.- 203 с.
9. Kugler R. L. Policy Analysis in National Security Affairs: New Methods for a New Era / Richard L. Kugler. – Washington: National Defense University Press, 2006. – P.167-168.

10. Salmi R.H. Turkish-U.S.Relations: Perspectives From Ankara / Ralph H. Salmi, Gonca Bayraktar Durgun. - Boca Raton, Fl.: Brown Walker Press, 2005. – 176 p.
11. Harris S.G. U.S.-Turkish Relations / George S. Harris, Alan Makovsky, Sabri Sayari // Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P.189-202.
12. Lesser O.I. Beyond 'Bridge or Barrier': Turkey's Evolving Security Relations with the West / Ian O. Lesser, Alan Makovsky, Sabri Sayari // Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P.203-221.
13. Lewis B. The Middle East: A Brief History of the Last 2000 Years / Bernard Lewis. - New York: Touchstone, 1995. – 448 p.
14. Rubin B. The Real Roots of Arab Anti-Americanism / Barry Rubin // Foreign Affairs. – 2002. – November/December. – Vol. 81. – No. 6. – P.73-85.
15. Salmi H.R. Turkish-U.S.Relations: Perspectives From Ankara / Ralph H. Salmi, Gonca Bayraktar Durgun.- Boca Raton, Fl.: Brown Walker Press, 2005. – 184 p.
16. Kugler L.R. Policy Analysis in National Security Affairs: New Methods for a New Era / Richard L. Kugler. – Washington: National Defense University Press, 2006. – P. 169 -170.
17. Рижков М.М. «Grand Strategies». Американський досвід стратегічного планування: Монографія / Микола Миколайович Рижков. – К.:Альков, 2006. – С. 34-35.
18. Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph S. Nye. – New York: Public Affairs, 2004. – P.11-30.
19. Frum D. An End to Evil. How To Win The War on Terror / David Frum, Richard Perle. – New York: Random House, 2006. – P.158-159.